

М. Хаустова, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Структура правової системи суспільства

Дослідження різних аспектів формування, реалізації та сутності права привели до визнання у ХХ ст. необхідності формування теоретичної конструкції, яка б охопила всі правові явища, цілісно та системно охарактеризувала їх внутрішні та зовнішні відносини. Основою методології такої теорії є застосування системного підходу до аналізу правових явищ. За допомогою системного підходу певний об'єкт розглядається як складне, багатоаспектне явище, що складається з різноманітних елементів, зв'язки між якими утворюють відносно стійку структуру та забезпечують його цілісність.

Цінність використання категорії правової системи для юриспруденції полягає у можливості за її допомогою комплексно проаналізувати всю правову сферу життя суспільства, виявити найсуттєвіші закономірності, що складаються між її частинами та у стосунках з іншими суспільними явищами.

У загальному вигляді правову систему можна визначити як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами.

Насамперед відзначимо, що в літературі зустрічаються судження, з яких можна зробити висновок про «безмежний» зміст поняття «правова система», коли в неї включаються сторонні, тобто не властиві їй елементи. Яскравим прикладом такого підходу є позиція О. І. Харитоновой й Є. О. Харитонова. Вони як елементи правової системи виділяють: 1) право як сукупність створюваних й охоронюваних державою норм; 2) законодавство як форму вираження цих норм (нормативні акти); 3) правові установи, що здійснюють правову політику держави; 4) судову й іншу юридичну практику; 5) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес (включаючи акти застосування й тлумачення); 7) права, свободи й обов'язки громадян (право в суб'єктивному розумінні); 8) систему складних

і функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) законність і правопорядок; 10) правову ідеологію (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правову культуру тощо); 11) суб'єктів права (індивідуальних і колективних), які організують і приводять у дію весь правовий механізм; 12) систематизуючі зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; 13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси та ін.), що утворюють як би інфраструктуру правової системи¹.

Такий підхід претендує на гранично повне окреслення обсягу поняття й характеризує правову систему як складне утворення в єдності всіх його можливих складових частин, але разом з тим з певною надмірністю кількості складових елементів. Проте, за визначенням, до правової системи не можуть належати всі можливі правові явища, оскільки це суперечить основній її функції стосовно навколишнього середовища — спрощення складності правової реальності та й самому способу конструювання системи як певної ідеальної моделі цієї реальності².

Проти включення до цього поняття всіх без винятку юридичних категорій, всієї правової дійсності виступає Л. С. Явич, стверджуючи, що було б необачно вважати елементами правової системи соціальні чинники, які безпосередньо впливають на правоутворення та правореалізацію, але не становлять їх безпосереднього змісту³. Автори першої монографії, спеціально присвяченої дослідженню правової системи, включали до складу правової системи норми й інститути, принципи, юридичні установи (правотворчі й правозастосовчі), правову свідомість, правову культуру, правотворчість, правореалізацію, правопорядок⁴. М. І. Матузов і О. В. Малько підкреслюють, що крім права як стрижневого елемента правова система містить безліч інших додатків, як-от: правотворчість, правосуддя, юридична практика, нормативні, правозастосовні та правотлумачні акти, правовідносини, суб'єктивні права й обов'язки, правові установи (суди, прокуратура,

¹ Харитонova О. І. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонova, Є. О. Харитонов. – Х., 2002. – С. 26–27.

² Див.: Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право / Н. А. Бусова. – Харьков, 2004. – С. 123.

³ Явич Л. С. Сущность права / Л. С. Явич. – Л., 1985. – С. 41.

⁴ Правовая система социализма. Понятие, структура, социальные связи. Кн. 1 / под ред. А. М. Васильева. – М., 1986. – С. 39–44.

адвокатура), законність, відповідальність, механізми правового регулювання, правосвідомість та ін.¹

В. М. Синюков із позицій свого дослідження визначає правову систему як соціальну організацію, що включає в себе основні компоненти національної правової культури². Він пропонує ще одне бачення сутності та структури правової системи. Вчений доповнює її деякими новими елементами, які в принципі охоплюються існуючим широким тлумаченням і розумінням розглядуваного явища, але не завжди називаються при переліку основних рис та ознак обумовленої реальності. До таких елементів він, зокрема, відносить регіональну й місцеву правову інфраструктуру, системи й підсистеми нагляду, контролю, профілактики порушень, правового інформування і правових комунікацій, юридичного утворення, підготовки й перепідготовки кадрів, відтворення і зберігання правової ідеології (НДЦ, центри, фонди, культурні співтовариства та ін.)³. В. М. Сиріх підкреслює, що до структури правової системи входять джерела права, судова та інша правозастосовна практика, історичні традиції, правосвідомість, правовідносини⁴.

Вітчизняні вчені у 90-х роках ХХ ст. зазначали, що елементами, які входять до правової системи України, є система права, правова політика, правова ідеологія і юридична (правова) практика, зокрема правотворча, правозастосовна, правоохоронна. Поряд із цим до правової системи також входять споріднені з нею явища: норми і принципи міжнародного права, соціальні норми, санкціоновані державою⁵. Нарешті, П. М. Рабінювич зазначає, що правова (юридична) система — це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або у групі однотипних держав, до складу якої входять: 1) різноманітні юридичні (юридичні принципи і норми з їх зовнішніми джерелами (формами), об'єктивовані акти офіційного роз'яснення (тлумачення) і застосування цих норм), а також діяльність відповідних суб'єктів зі створення таких актів; 2) офіційно функціонуюча правосвідомість та форми (засоби) її прояву, вираження; 3) юридичні відносини між суб'єктами об'єктивного юридичного права; 4) законність (соціальний режим відповідності фізичної

¹ Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М., 2004. – С. 179.

² Синюков В. Н. Российская правовая система / В. Н. Синюков. – Саратов, 1994. – С. 165.

³ Там само.

⁴ Сырых В. М. Теория государства и права / В. М. Сырых. – М., 2002. – С. 491.

⁵ Див.: Погорілко В. Правова система – система законодавства суверенної України / В. Погорілко, Л. Малишко // Право України. – 1993. – № 9–10. – С. 10.

діяльності суб'єктів права приписам законів та різноманітних підзаконних джерел об'єктивного юридичного права)¹.

О. Ф. Скакун, зазначивши, що наявність у державі власної національної правової системи зумовлена тим, що в кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавство, юрисдикційні органи, особливості правового менталітету, правової культури, які склались історично, підкреслює, що в будь-якій державі правова система, будучи невід'ємним елементом правової культури, детермінована історичними й географічними чинниками і є частиною соціальної системи держави. Спираючись на такі вихідні положення, вона визначає правову систему як комплекс взаємопов'язаних та узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правова свідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та її деформації, правопорядок тощо)².

Наголошується на тому, що правова система є одним із різновидів соціальних систем і у працях Н. М. Оніщенко, яка виходить у своїх дослідженнях з того методологічного посилення, що система взагалі — це впорядкована сукупність елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих, яка має відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю й автономністю функціонування³. На її думку, вказані ознаки притаманні і правовій системі, хоча поняття останньої «означає набагато більше, ніж просто явище, що формально підпадає під ознаки будь-якої системи». На підставі зазначеного пропонується правову систему трактувати як об'єктивне, історично законмірне явище, яке включає в себе взаємопов'язані, взаємообумовлені й взаємодіючі компоненти: право й законодавство, що його втілює, юридичні установи та юридичну практику, суб'єктивні права й обов'язки, правовідносини, правову ідеологію та ін.⁴

Обґрунтованим є й акцент на тому, що структура правової системи складається зі статистичних і динамічних елементів. За цих умов пра-

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Львів, 2008. – С. 137–138.

² Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков, 2000. – С. 257–259.

³ Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження) : монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К., 2007. – С. 182.

⁴ Оніщенко Н. М. Загальна характеристика правової системи як інтегруючої категорії правової науки / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – Вип. 11. – К., 2000. – С. 62–64.

вова система розглядається як така, що в статиці охоплює сукупність: а) норм, принципів, інститутів (нормативний бік системи); б) правових установ (організаційний елемент); в) правових поглядів, ідей, уявлень, притаманних даному суспільству (ідеологічний елемент). Відповідно в динаміці правової системи вирізняють правоутворення, реалізацію права, що включає виникнення, зміну і припинення правовідносин, правове мислення¹.

Досить поширеним треба визнати підхід С. С. Алексєєва до цієї проблематики, який підкреслює, що частинами (елементами) правової системи є: а) об'єктивне (позитивне) право як сукупність загально-обов'язкових норм, виражених у законі, інших визнаних державою формах позитивного права; б) правова ідеологія — активна сторона правосвідомості; в) судова (юридична практика)². Тут підкреслюється, що саме через правову систему та її елементи відбувається начеб «ув'язування» позитивного права з державою, її органами, з усією політичною структурою даного суспільства. Саме через неї при розгляді позитивного права включаються правотворчі, законодавчі установи, а також правовиконавчі органи, органи правосуддя, інші правоохоронні установи, вся політична система країни³.

Проте, як вбачається, надмірно «вузьке» трактування також не є переконливим. Правова система, повторимося, є складним правовим явищем, що включає в себе конструктивні елементи, за допомогою яких охоплюється весь процес правового регулювання, досягаються його кінцеві цілі. Тому правильнішим варто вважати «широкий» підхід, при якому повною мірою відбивається вся правова організація суспільства в єдності і взаємодії всіх складників її компонентів. Однак широке розуміння правової системи зовсім не означає, що до неї треба включати ті елементи, які за своєю природою не є правовими, як, наприклад, державні, політичні, соціальні органи, структури, інститути. Інакше кажучи, широкий підхід до правової системи теж повинен мати свої межі.

Окремі правознавці намагаються розширити поняття «правова система» за рахунок додавання окремих елементів. Так, В. М. Синюков пропонує включати до правової системи правоохоронні відомства й

¹ Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2009. – С. 560.

² Алексєєв С. С. Право: азбука-теорія-філософія. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексєєв. – М., 1999. – С. 46–47.

³ Там само.

організації¹. О. М. Васильєв також як елемент правової системи виділяє правоохоронні, правозастосовчі, державні органи, призначені для реалізації й захисту права, боротьби з його порушеннями². М. І. Матузов відносить до правової системи як її елемент також правові установи, що здійснюють правову політику держави³. На наш погляд, у правову систему не можна включати правоохоронні й державні органи, тому що вони діють на основі права; це все-таки не правові явища. Неприпустимим є віднесення до правової системи і таких правових установ, як науково-дослідні інститути юридичного профілю.

Існує думка, що елементами правової системи слід вважати також законність і правопорядок⁴. Нам вбачається, що вищезгадані явища є результатом правового регулювання, показником його ефективності або, навпаки, недосконалості (залежно від рівня законності і правопорядку в країні), а тому й невід'ємною складовою функціонування правової системи. Законність і правопорядок — результат дії правової системи, який указує на ступінь упорядкованості, стабільності суспільних відносин, що свідчить про ефективність дії всіх її правових інститутів.

Як відзначалося вище, усі елементи правової системи тісно пов'язані один з одним, є взаємозалежними, втім мають і відносну самостійність. Усі вони виконують загальні і специфічні функції у правовій системі, характеризуються єдністю й розходженням, сприяють ефективності дії всього розглянутого утворення. Отже, орієнтуючись на методологічний арсенал системного підходу, необхідно вирізнити такі складники в дослідженні правової системи: суб'єктивний; нормативний; інтелектуально-психологічний; діяльнісний; результативний. Під подібним кутом зору пропонує розглядати систему кримінальної юстиції й І. Б. Михайловська, яка вбачає специфіку сучасного підходу до дослідження соціальних систем крізь призму людей, речей, правил та ідей, що безперервно взаємодіють⁵.

¹ Синюков В. Н. Российская правовая система / В. Н. Синюков. – Саратов, 1994. – С. 165.

² Правовая система социализма. Понятие, структура, социальные связи / под ред. А. М. Васильева. – М., 1986. – Кн. 1. – С. 39–44.

³ Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов, 1987. – С. 13.

⁴ Правовая система социализма. Понятие, структура, социальные связи / под ред. А. М. Васильева. – М., 1986. – Кн. 1. – С. 39–44.

⁵ Михайловская И. Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса / И. Б. Михайловская // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 111–118.

Суб'єктний рівень виокремлюється, щоб підкреслити значення саме суб'єктів права єдиних системоутворюючих у певному сенсі матеріальних чинників правової системи. Саме людина є первинним суб'єктом права, здатним до активної духовної і практичної діяльності¹.

Ще на початку XIX ст. відомий учений М. А. Гредескуль у своїй праці «Загальна теорія права» писав, що «суб'єкт права є центральним пунктом в юридичних відносинах»².

Вихідним у поглядах про сутність права, є те, що саме право розглядається як породження суспільних відносин, передовсім взаємин між соціалізованими індивідами, адже те, що людина живе серед інших людей, не є її примхою чи висновком, якого вона дійшла з мотивів спільної вигоди: людина за своєю природою — як фізичною так і духовною — призначена для життя в суспільстві і стає людиною лише в результаті життя в суспільстві. Способом існування соціалізованих індивідів, що мають суперечливі, але водночас однотипні з іншими інтереси, котрі вони не можуть самостійно реалізувати, є соціальне спілкування (конфлікт та співпраця) у формі стосунків одного з іншим та всіма іншими, яке й виступає по суті реальним, фактичним джерелом права³.

Дослідження нормативного рівня правової системи спрямоване безпосередньо на норми права, що виступають її елементом. Складені на підставі повторювальних суспільних відносин⁴, відображаючи еквівалентність взаємних очікувань їх учасників⁵, вони об'єктивують ідеальні уявлення людей про справедливість і несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин.

Нормативний рівень висвічує основну соціальну функцію правової системи — регулювання суспільних відносин, а також основні цілі й напрями правового впливу на розвиток суспільства. Юридичні норми, будучи обов'язковими еталонами суспільно необхідної поведінки, спираю-

¹ Бачинин В. А. Философия права : конспект лекций / В. А. Бачинин. – Харьков, 2002. – С. 104–107.

² Гредескуль Н. А. Общая теория права. Лекции, читанные в С.-Петербургском Политехническом Институте. – Издание кассы взаимопомощи студентов С.-Петербурга, 1909. – 317 с.

³ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2008. – С. 97.

⁴ Цвік М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 4. – С. 3–13.

⁵ Тесленко М. Право як інструмент соціальної справедливості / М. Тесленко // Право. – 2004. – № 7. – С. 41–43.

чись на можливість державного примусу, виступають інтегруючим началом. Це свого роду каркас, що несе всю конструкцію правової системи, без якого вона могла б перетворитися на простий конгломерат елементів, не пов'язаних між собою єдиним нормативно-вольовим началом.

Саме цей рівень визначає більш обґрунтований підхід, який дозволяє реалізувати принцип єдності юридичної форми та соціального змісту в інтерпретації як права в цілому, так і окремих правових явищ. З цієї позиції як однорідні явища повинні розглядатися право та права людини, які мають єдину соціально-юридичну природу, і тому, за влучним висловом М. І. Козюбри, прав людини поза межами права не може існувати, так само як і права за межами прав людини¹. Права людини не можуть існувати поза межами функціонування правової системи навіть у найбільш спрощеному її тлумаченні², оскільки є її соціоантропологічним фундаментом, так само як і право, функціонуючи у вигляді цілісної правової системи, без опори на права людини ризикує бути не лише беззмістовним, а й не вкоріненим до потреб та інтересів індивідів як правових суб'єктів, адже у будь-якому випадку правові норми не можуть використовуватися, виконуватися, дотримуватися чи застосовуватися поза межами свідомої та вольової поведінки людини³.

На інтелектуально-психологічному рівні правової системи формується правосвідомість конкретної людини і суспільства в цілому. Як підкреслює Н. М. Оніщенко, правосвідомість — це насамперед ставлення людей до права⁴. Правосвідомість являє собою юридичний спосіб усвідомлення системи суспільних відносин і на ідеологічному рівні фіксує зв'язки, що встановилися між іншими елементами правової системи. Елементи правосвідомості за своїм змістом, формою, функціональним навантаженням якісно визначені у структурі правової системи і на рівні суспільства. У цілому вони характеризують систему знань, оцінок, вольових установок, які формуються в межах правової системи⁵.

¹ Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв / М. Козюбра // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2 (33)–3 (34). – С. 92.

² Шундиків К. В. Правовые механизмы: основы теории / К. В. Шундиків // Государство и право. – 2006. – № 12. – С. 12–21.

³ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2008. – С. 94–95.

⁴ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія / Н. М. Оніщенко. – К., 2002. – С. 53–55.

⁵ Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 2004. – С. 611–620.

Правосвідомість є одвічним супутником права¹, в їх суперечливому розвитку відбувається регулювання суспільних відносин.

Правосвідомість, як форма суспільної свідомості, завжди є суб'єктивним явищем, зміст якої становлять: правові ідеї й поняття; уявлення людей про минуле чи бажане право; суб'єктивне ставлення до чинного права як феномену суспільного життя; масові емоційні реакції на право, вчинки людей, особливо представників влади, та інші духовні елементи.

Діяльнісний рівень охоплює всі юридично оформлені зв'язки й відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу і правозастосовну діяльність держави й суспільства. Правова діяльність опосередковується правовими відносинами. У правовій системі вони виконують роль універсальної форми (засобу) упорядкування суспільних відносин. З'явившись як форма економічних відносин, надалі правовідносини можуть приймати ідеологічну форму, що безпосередньо впливає на життя суспільства².

Правовідносини впливатимуть на правову систему, зберігаючи її цілісність, і сприяти здійсненню поставлених перед нею завдань лише у разі відповідності останньої соціально-економічному розвитку суспільства. «Саме через правовідносини забезпечується цілісність суспільства й громадський порядок, без чого не можуть нормально функціонувати матеріальне виробництво, інститути політичної демократії, державне управління, всебічно розвиватися особистість»³.

Юридична воля однієї особи неодмінно містить у собі домагання, вимогу і звернена до інших осіб, щоб вони поважали цю свободу. Усяке право тому припускає відповідне ставлення особи до всіх інших осіб, що називається юридичними або правовими відносинами. Правомочність та обов'язок — дві сторони, елементи юридичних відносин. Можна коротко визначити правовідносини як урегульовані правом і охоронювані державою суспільні відносини, учасники яких виступають носіями взаємно кореспондуючих один одному юридичних прав та обов'язків⁴.

¹ Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2009. – С. 532.

² Див.: Байтин М. И. Правосвязующее звено между политической властью, государством и правовой системой общества / М. И. Байтин // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1988. – С. 40.

³ Див.: Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности / Л. Б. Тиунова. – СПб., 1991. – С. 42.

⁴ Див.: Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2004. – С. 515; Червонюк В. И. Теория государства и права : учеб. пособие / В. И. Червонюк. – М., 2003. – С. 191–192.

Результативний рівень правової системи характеризує, з одного боку, наскільки людина як суб'єкт права освоїла правову дійсність, як вона «живе» в ній, а з другого — як сформувалися й наскільки ідентичні інтересам індивіда й суспільства різного виду режими і стани, що дозволяють уявити собі певні результати дії юридичних норм (законність, правопорядок). Як зазначив С. С. Алексєєв, поняття «законність» характеризує правову дійсність, яка узята під кутом зору практичного здійснення права, ідейно-політичних основ правової системи, її зв'язки з основоположними суспільно-політичними інститутами, з політичним режимом даного суспільства.

Своєрідним індикатором руху до соціологічного бачення права покликана стати розбудова національної правової системи на засадах верховенства права, що передбачає поглиблений усталений для вітчизняної юриспруденції принцип законності, який тлумачився лише як формальне дотримання вимог законодавства, шляхом адаптації до змісту правової форми змістовних правових чинників. Саме тому виявляється необхідність у виокремленні останнього результативного рівня у структурі правової системи суспільства. Передовсім йдеться про необхідність врахування конституційних положень як норм прямої дії, міжнародних стандартів прав і основоположних свобод людини, судової практики міжнародних та вітчизняних судових інституцій. Беззаперечно, суспільні взаємини функціонують у правовій державі на засадах презумпції законності: лише від імені закону, на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений законом, можуть діяти і органи державної влади. Проте ускладнення соціальної реальності спонукає до використання потенціалу і таких джерел права, як судовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір, що знаходить своє підтвердження у принципових новелах прийнятих нещодавно галузевих кодексів, практичній діяльності судових органів.

Першочергової уваги за цих умов набуває статус судової влади як арбітра з питань права, зокрема, у відносинах між державою і громадянином, яка (судова влада) уповноважена вирішувати конфлікти з приводу права, приймати остаточні правові рішення, діє в особливому процесуальному режимі¹.

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2008. – С. 106.